

XORAZMSHOHLAR DAVLATI VA UNING YUKSALISHI

Mamatov Husan Rustamovich

Qashqadaryo viloyati Dehqonobod tumani

35-umumiy o'rta ta'lim maktabi

Annotatsiya. *Xorazmshohlar davlati - qadimgi davrdan 13-asr o'rtalariga qadar Xorazm hududida hukmronlik qilgan sulolalar (siyovushiyalar, afrig'iylar, ma'muniylar, oltintoshlar, anushteginiyalar). Markazi, asosan, Amudaryoning quyi oqimida joylashgan bo'lsa ham, rivojlangan davrlarida, ayniqsa, 13-asr boshlarida shimolda Kaspiy dengizining shimoliy sohillari, janubda Hindukush tog'lari, sharqda Qashqargacha yetgan. Arxeologik ma'lumotlar Ko'zaliqir, Kuyqirilgan qal'a, Tuprouqal'a, Kat qal'alarini poytaxt shahar bo'lgan deb taxmin qilishga imkon beradi. Yozma manbalar Kat qal'asini afrig'iylar sulolasi vakillarining so'nggi qarorgohi bo'lganligini tasdiqlasa, Gurganj (Ko'hna Urganch) sh. ma'muniylar, oltintoshlar va anushteginiyalar sulolasining poytaxti bo'lgan.*

Kalit so'zlar. *Xorazmshohlar davlati, Jaloliddin Manguberdi, siyosati, Anushtegin, Xorazmshoh, Takash, Malikshoh I, Qutbiddin Muhammad, Ma'mun akademiyasi xalifalar, ulamolar.*

Xorazmshohlar sulolasining asoschisi Anushtagin yoshligida tarixiy manbalarga ko'ra Garjistonda yashagan turk quli edi. Tarixchilar Rashididdin va hofizi Abru uning o'g'uz turklarning Bekdili urug'idan deb yozadi. Anushtagin yoshligida isfahsolor Izziddin Onar Bilgitagin sotib oladi va u saljuq sulton Malikshoh I (1072-1092)ning saroy a'yonlardan biri, sulton hovuzlari va hammomlari ashylarining xazinachisi- tashtadorlik mansabida edi. Ko'p o'tmay Anushtagin sultonning yaqin kishisiga aylanadi va u Xorazm mutassarif(sarflovchi)I mansabiga tayinlanib, unga Xorazm shixnasi(raisi,qal'a boshlog'i)unvonini beradi.[1] Lekin u Xorazmda hokimiyat ishlariga aralasha olmas edi.Sulton Bayquyruq(1094-1104)zamonida saljuqiy saltanatining sharqiy viloyatlari Xuroson amiri Dodbek Xabashiy ibn Oltintosh qo'l ostida bo'lgan va u Saljuqiylarning o'zaro nizolaridan foydalanib, 1097-yilda saljuqiylardan ajralib chiqib mustaqil bo'ladi.Xuddi shu yili Anushtagin vafot etadi.Xuroson hukmdori Dodbek Xabashiy mansabidan chetlashtirilgan ibn quchqor o'rniga Anushtagin o'g'li Qutbiddin Muhammadni Xorazm volisi qilib tayinlaydi.Anushtagin-Xorazmshohlar sulolasining tarixi aslida mana shu Xorazmshoh Qutbiddin Muhammaddan boshlanadi.Milodiy 1100-yilda saljuq sultoni Barqirug' va ukasi Sanjar Xuroson amiri Dodbek Xabashiy isyonini bostirdiva xurosonni qo'lga kiritgach, Qutbiddin Muhammadni Xorazm hokimligi mansabiga tayinlaydi.Qutbiddin Muhammad otasi Anushtagin davrida Xuroson poytaxti Marvda yaxshi ma'rifat olgan, adab va din ilmlarini o'rgangan edi.Qutbiddin Muhammad Xorazmda o'z mavqeyini mustahkamlash uchun kuch-g'ayrat sarfladi.Xorazmshoh Qutbiddin Muhammad 30 yil davomida Xorazmda hukmronlik surdi. U vafotigacha(1127) sulton Sanjarga sodiq fuqoroligini izhor etib, sulton hazinasiga

xiroj, o'lpnlarni o'z vaqtida to'lab turdi. U vafot etgach, uning o'g'li Otsiz taxtga o'tiradi va u ham otasiga o'xshab Marvda ta'lim olgan edi. U Xorazm aholisiga g'amxo'r, adolatli podsholik qildi. Bir manbada aytilishicha, fuqorolq Xorazmshoh Otsizni yaxshi ko'rar, uning zamonida fuqorolar xavf-xatardan mutlaqo holi, tinchlik va osoyishtalikda, adolatli yashagan. 590 (1193) yil Xorazmshohlar davlatining asta-sekin yuksalish va kuchayishining davri bo'ldi. Musulmon olami Sharqida murakkab siyosiy vaziyatlarda davlatning mustahkamlanishiga ma'muriy boshqaruv va qo'shinni aniq tashkil qilish yo'li bilan erishilgan. Ko'p o'tmay bu davlat O'rta Osiyo va Eron davlatlari orasida eng qudratli davlatga aylandi.

Xorazmshohlar davlatida markaziy davlat idorasining rahbari eng yuqori martabali mansabdor bo'lib, u vazir deb atalar edi. Vazir davlat rahbarining birinchi maslahatchisi bo'lib u faqatgina hukmdorga bo'ysunar esdi. U shoh nomidan tashqi aloqalar, boysundirilgan yerlarda munozaralarda shoh nomidan qatnashar shuningdek barcha davlat amaldorlari, beklar, harbiy boshliqlar ham bo'ysunar edi. Vazirlar sadr, dastur, xo'jayi buzruk nomli unvonlar berilgan. Vazir lavozimidagi kishi o'zining siyohdon (dovot) va ma'lum hil movutdan o'ralgan salla bilan ajralib turardi. Xorazmshohlar saltanatida vazir lavozimi dastlab sulton Otsiz hukumatida paydo bo'lgan.

Ma'muriy jihatdan bu davlat viloyatlarga, viloyatlar esa, shahar va qishloklarga ajratilib boshqarilgan. Ular davrida Xorazmda davlat boshkaruvining ancha takomillashgan tizimi vujudga keldi. Xorazmshoh davlatning oliy hukmdori, hokimi mutlaq hisoblangan. Gurganjda shoh saroyi qoshida markaziy boshqarma — devonxona tashkil etilib, uning tarkibida ziroat, savdotijorat, moliya, soliq ishlari, shahar va qishloqlarda osoyishtalikni saqlash, harbiy ishlar va boshqa davlat ahamiyatiga ega vazifalar bilan shug'ullanadigan mahkamalar bo'lgan. Saroyning eng yuqori lavozimlaridan biri vazirlik lavozimi bo'lib, u xo'jayibuzruk (bosh xo'ja) unvoniga ega bo'lgan. U devonxona ishlariga javob bergan, katta safar paytida podsho nomidan davlatni idora qilgan. Ma'muniylar davrida Xorazmshohlar davlatida ilmfan, madaniyat ravnaq topib, Xorazm Ma'mun akademiyasi tashkil qilindi. Unda xizmat kilgan buyuk qomusiy olimlar, allomalar o'zlarining ajoyib kashfiyotlari va asarlari bilan Xorazmshohlar davlatining mavqeini o'z davri va keyingi davrlar uchun yuksak darajaga ko'tardilar. Biroq bu madaniy yuksalish uzoq davom etmadi. 1017-y. da Xorazm Mahmud G'aznaviy tomonidan zabt etidsi. Shu bilan ma'muniylar sulolasiga chek qo'yildi. Mahmud G'aznaviy o'z sarkardalaridan biri Oltintoshni xorazmshoh lavozimiga tayinlaydi. Oltintoshlar sulolasidan ham 3 ta xorazmshoh hukmronlik qilgan.

Xorazmni 1040-y. dan Saljuq sultonlari tomonidan tayinlangan hokimlar boshqargan. Ana shunday turk hokimlaridan biri anushteginiylar sulolasi asoschisi Anushtegin Garchoi (1077—97) edi. 1097-y. da Anushtegin vafotidan keyin Xuroson noibi Dodbek Habashiy uning o'g'li Qutbiddin Muhammad (1097—1127)ni Xorazm noibi qilib tayinlab, unga xorazmshoh unvonini beradi. Qutbiddin Muhammadning adolatli va sadoqatli xizmati evaziga Sulton Sanjar (111857) uning o'g'li Otsiz (112756)ni Xorazm taxtiga tayinlaydi. Dastlab, Sulton Sanjarga sadoqat bilan xizmat qilgan Otsiz 1130-yillar oxirlarida

Movarounnahrdagi siyosiy vaziyatdan foydalanib, mustaqil Xorazmshohlar davlatini tuzishga harakat qilib, uning bilan tinimsiz urush olib boradi. Otsiz vafotidan keyin taxtga o'tirgan El Arslon (1156—72) mahalliy hokimlar va qoraxitoylarga qarshi kurash olib bordi. Uning vorislari Sultonshoh Muhammad (1172) va Alouddin Takash (1172—1200) hokimiyat uchun 1193-y. ga qadar o'zaro kurash olib bordilar. Takash o'z vorisi Muhammad Xorazmshohga (1200—20) markazlashgan mustahkam davlat va tashkiliy jihatdan qudratli qo'shinni meros qoldirgan bo'lsa, uning o'z so'zlari bilan aytganda, o'g'li Jaloliddin Manguberdi (1220—31)ga parokanda saltanatni meros qilib qoldirdi. 1231-y. da Jaloliddin Manguberdi vafoti bilan xorazmshoh unvonini hamda saltanatni boshqargan sulolalar ham yakun topadi. Sulton Shohruxning Xorazmdagi noibi amir Shohmalik (1413—26) umrining oxirigacha Xorazmshoh unvonini o'zida saqlagan.

Xorazmshohlar davlatida ayniqsa, sulton Takash va Alouddin Muhammad davrlarida madaniy hayot ravnaq topgan. Ayniqsa, qasidago'y va dostonchi shoirlar ijodi gullab-yashnagan. Xorazm shariyat maktabining deyarli barcha vakillari saroy shoirlari bo'lgan. Shulardan ko'zga ko'ringan shoir va olim Rashiddin Muhammad al-Umariy (1115-1182) edi. U past bo'yli, kalbosh, ko'rimsiz bo'lganligi sababli Vatvot—jajji qush laqabini ilgan edi. Rashiddin Vatvot o'zining she'riyat haqidagi "she'r san'atining sehrli bog'lari" kitobini sulton Otsizga bag'ishlangan edi. Vatvotning "Rassoil" ("Nomlar") to'plami juda qimmatli. U ikki qismdan iborat: 1. Xalifalar, hukmdorlar, vazirlar, muftilarga bitilgan nomlar bo'lsa, 2. Ulamolar, shayxlar, mashhur kishilar, shoirlar, do'stlar va boshqalarga bitilgan maktublar edi. Bu esa o'sha davrning ijtimoiy siyosiy davrini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Yana Xorazmning o'sha zamondagi mashhur shoir va adiblaridan Faxul-mashiyix Abulqosim, Mahmud ibn Ahmad Samarqandiy, ibn Rustam Xorazimiy va boshqa bir qancha shoirlar ijod qilgan

O'zbek davlatchiligi taraqqiyotida muxim o'rin egallagan Xorazmshohlar davlati buyicha sharqshunoslik ilmida ko'pgina tarixchi olimlar tomonidan tadqiqot olib borilgan. Jumladan, Xorazmshohlarning yuksalishi va bu davlatning keyingi takdiri V.V. Bartoldning «Turiston Mugul istilochilari davrida», S.P. Tolstovning «Kadigi Xorazm madaniyatini izlab» ilmiy tadqiqotlarida, atokli adib V. Yanning «Chingizxon» tarixiy romanidan Xorazmshohlar davlatining takdiri haqida ko'plab ma'lumotlar olish mumkindir. Bu mavzuga aloqador xorijiy mualliflarning tadqiqotlaridan misol keltirsak, Ibroxim Kafas o'g'lining 1956 yilda Anqarada bosilgan «Xorazmshohlar davlati tarixi»da bu davlatning siyosiy va harbiy tarixi ancha muvassal yoritiladi. 1978 yilda Bog'dod dorilfununi mudarrisi Nofi'a Tavfik al-Ubudning magistrlik-nomzodlik dissertasiyasida Xorazm davlati tarixi tadqiq qilingan. Erdugon Merchilining asarida ham Xorazmshohlar sulolasi haqida bayon qilingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tolstov S. P., Xorazm madaniyatini izlab, M., 1948;
2. G'ulomov Ya., Xorazmning sug'orish tarixi, T., 1959;
3. Abu Rayhon Beruniy, Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar, 1j., T., 1968;
4. Shahobiddin Muhammad anNasaviy, Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti, T., 1999;
5. Oydin Tonariy, Jaloliddin Xorazmshoh va uning davri, T., 1999;
6. Buniyodov Z., Anushtagin Xorazmshohlar davlati, T., 1998.R.
7. H.Murtazayeva , A.A. Odilov, A.A. Ermetov va boshqalarning O'zbekiston tarixi.Toshkent-2020 "donishmand ziyo" 235-bet.
8. Bunyodov Z Anushtegin Xorazmshohlar davlati (1097-1231) Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti 1998. 61-bet
9. Iso Jabborov Buyuk Xorazmshohlar davlati. "Sharq" nashriyoti Toshkent 1999. 140-bet